

INSTITUȚIILE ACADEMICE ȘI FORMAREA ELITELOR MODERNE DIN SPAȚIUL ROMÂNESC

Lucian Nastasă

Univers deosebit de complex, Instituțiile academice - în sens larg¹ - reprezintă pîrghia esențială de exercitare și manifestare a puterii spirituale a unei națiuni, ce grupează intelectualii profesioniști și dinamizează societatea în ansamblul ei. Prin cele două funcții picipale pe care le îndeplinește (pedagogică și de cercetare), aceste stabilimente constituie locul de întîlnire a mai tuturor aspirațiilor culturale la un moment dat, locul unde se elaborează și se evaluează competențele intelectuale, certificînd și dînd valoare acțiunii principiului meritocratic. Iată de ce orice incursiune socio-istorică în acest domeniu merită luare aminte, mai ales în cazul societății românești, tardiv modernizată și care multă vreme nu și-a permis - sub aspectul instituțiilor - decît artificii și împrunuturi, în cursa disperată pentru a recupera decalajul temporal față de civilizația occidentală.

Fără a intra în analiza circumstanțelor istorice bine cunoscute pentru a doua jumătate a secolului trecut, vom căuta să surprindem doar cîteva particularități ale evoluției raportului dintre învățămîntul de rang înalt și formarea elitelor moderne în spațiul românesc.

Ceea ce surprinde din capul locului este "originalitatea" relației dintre cîmpul universitar autohton, constituit în Vechiul Regat după 1864, în termeni moderni, și modelul social al "intelectualului". Se poate vorbi, fără exagerare, de o identitate simbolică a "intelectualului" român cu cel occidental, rezultat al unei tradiții născute în epoca anterioară² cînd, prin lipsa instituțiilor naționale de învățămînt superior, cei ce aspirau la o instrucție elevată și la o diplomă universitară se îndreptau constant spre cealaltă Europă. Această ieșire masivă în Apus, tot mai accentuată pînă la primul război mondial, a dus în mod evident la transformarea cîmpului intelectual, la o ruptură - uneori brutală - cu mediul cultural autohton, pînă atunci de factură cvasi-orientală și ortodoxă. Fără îndoială că acest fapt a stat la baza "regenerării" noastre culturale din a doua jumătate a secolului XIX și la impunerea noilor idealuri meritocratice. Sînt afirmații cu acoperire mult prea evidentă și deja analizate³ pentru a mai insista asupra lor. Reținem doar ultimul aspect, care a pus în cauză și a modificat regulile tradiționale de formare, de reproducție și de recurtare a elitelor, prin filiera studiilor în străinătate tinerii români proveniți din categorii sociale

mijlocii sau inferioare sperînd depășirea propriei lor condiții și accederea la palierele superioare ale societății. Numai astfel se puteau cumula profituri atît intelectuale și materiale, cît și simbolice - ceva ce va pune bazele unei alte tradiții conform căreia pentru a-și întemeia o poziție socială elevată, aspirantul trebuia să se supună unei selecții școlare mai mult sau mai puțin riguroase, însă neapărat certificată printr-o diplomă.

Deși trecerea printr-o universitate apuseană era considerată ca indice al unei formații ambițioase și de calitate, putîndu-se afla ușor - la întoarcere - un debușeu profesional pe "piața" națională, nu au lipsit totuși reflecțiile amare asupra acestui fenomen. C. Rădulescu-Motru - cu studii universitare în țară, dar continuate apoi în Franța și Germania - ținea să noteze în *Amintirile* sale că "această plecare în străinătate se făcea aproape în mod mecanic, fără să fie însoțită de obișnuitele anticipări sentimentale. Tînărul român pleca; nu fiindcă era dornic să vadă ceva ce nu mai văzuse încă, sau fiindcă avea nostalgia unei culturi despre care îi vorbiseră alții și pe care el nu o avea în țară, ci el pleca pur și simplu luat de curent. Ajuns în străinătate, în afară de școala unde avea să urmeze, el nu cunoștea decît cafeneaua și restaurantul. Inițierea în viața culturală a străinătății interesa pe foarte puțini. Cei mai mulți, chiar dacă întîrziu cu anii prin străinătate, se înapoiau în țară, din punct de vedere cultural, așa cum fuseseră la sosire. Aveau o diplomă și cu aceasta erau mulțumiți"⁴. Evident, aceste reflecții tardive față de momentul la care se referea (sfîrșitul sec. XIX) sînt rodul prea exageratei "plecări" în fața străinătății din partea unor contingente întregi de tineri români cu aspirații de "occidentalizare", dar autorul celebrei lucrări *Românismul. Catehismul unei noi spiritualități* (1936) le făcea într-un alt context politic și spiritual ce căuta să reactiveze valorile naționale și să supraliciteze virtuțile unui corp universitar din care făcea parte acum și Rădulescu-Motru. Numai că și el își clădise imensul prestigiu intelectual tot pe seama acumulărilor din Apusul Europei și se încadrase, ca tînăr student, în grupul celor ce cultivau cu asiduitate pe Titu Maiorescu, care își făcuse un adevărat program cultural din instruirea discipolilor prin intermediul universităților occidentale. Maiorescu fusese unul din principalii protagoniști care au pus în discuție opoziția dintre "naționalism" și "cosmopolitism", îndemnînd deliberat la recursul spre modelele și mișcările intelectuale din alte țări; și tot el era mereu atent în selecția tinerilor, canalizîndu-le energiile spre direcția ce o concepușe, profitînd de poziția sa politică și socială (ca Ministru al Instrucțiunii ori ca Rector al Universității din București) pentru a le oferi cu generozitate burse în străinătate, posturi, șanse de afirmare. Însă toți aceia care au profitat cîndva de pelegrinajele lor prin Apus, ocupînd mai apoi o catedră universitară, considerau aceeași tentație a noilor generații ca un afront adus propriei lor valori intelectuale, aidoma cu a confracților europeni.

De altfel, această obsesie a plecării în străinătate, ca proiecție firească a unor reverii, planuri și speranțe, este regăsilă la mai toate personalitățile nostre cultu-

rale. Ea a constituit o latură importantă a cultivării, a cunoașterii și acumulării, a ameliorării morale și spirituale. De aceea anii de studii din afara țării aveau la bază intenții și scopuri riguros motivate și concepute. Petru Poni, student la Sorbona din 1859, avea să afirme mai târziu: "Cîtă speranță în inimile noastre tinere; cîtă încredere în viitorul nostru și al neamului nostru. Mergem ca să căpătăm știința în atîtea ramuri deosebite, pentru a o transplanta în patria noastră"⁵ - deși și el a făcut parte din tagma celor care vor repudia dorința tinerelor generații de a pleca la studii în străinătate în loc să profite de universitățile autohtone. Sau mărturisirile epistolare ale lui Pompiliu Eliade, autorul celebrei lucrări despre *Influența franceză asupra spiritului public din România* (1898) și care oferă și un rudiment de motivație: "Am stat în străinătate aproape șapte ani și în acest timp cea dinfii grijă a mea a fost să-mi refac educația mea literară și științifică. Studiile mele secundare și superioare din țară fuseseră superficiale, dar din cauza greșitei direcții ce se dădea pe atunci învățămîntului nostru și din cauza slăbiciunii profesorilor". "Liceul și universitatea din București - continua el să se confeseze lui Titu Maiorescu, în 1905 - reușiseră numai să mă dezguste și să mă ostenească. Școala Normală de la Paris mi-a împropătat toată inteligența"⁶.

Sînt acestea doar cîteva elemente menite să fixeze auspiciile sub care s-au născut și evoluat într-o primă etapă universitățile românești. Prin lipsa pînă la mijlocul secolului trecut a instituțiilor de învățămînt superior, iar apoi prin activitatea intermitentă sau redusă a acestora, prin lipsa unui corp profesoral adecvat și prin inexistența unei baze materiale convenabile, universitățile străine au deținut multă vreme monopolul formării elitelor naționale. Chiar și după 1864, această filieră a avut un rol important, puțînd estima - fără exagerare - că cea mai mare parte (uneori în totalitate) a profesorilor univeristari, a miniștrilor, a membrilor cabinetelor ministeriale și alți înalți funcționari au dobîndit o diplomă în străinătate, fapt nu lipsit de urmări în planul organizării noastre instituționale.

Iată de ce este nevoie acum de o temeinică anchetă asupra acestei filiere, pentru a surprinde ponderea "migrației" spre universitățile apusene, itinerariile academic etc. - totul din perspectivă sociologică și prosopografică, fără de care orice afirmație generalizatoare rămîne caducă. Iar acest lucru cu atît mai mult cu cît avem cîteva repere notabile - de cercetare empirică - în contribuțiile mai vechi ale lui P. Eliade⁷, Matei Fotino⁸, D.C. Amzăr⁹, O. Păduraru¹⁰, C.C. Angelescu¹¹ ș.a., iar mai recent anchetele lui Tonk Sándor, Szabó Miklos¹², Cornel Sigmirean¹³, N. Bocșan¹⁴, Stelian Mândruș¹⁵, Szögi László¹⁶, Johan Andritsch¹⁷ ș.a., multe însă numai pentru spațiul transilvan. Cu alte cuvinte, este vorba de inițierea sau, mai bine zis, de continuarea unor ample anchete asupra registrelor matricole ale universităților străine susceptibile a fi avut studioși din spațiul românesc (cu un inventar cît mai complet al acestora, sub forma unei "bănci" de date), asupra originii lor sociale și regionale, recrutarea lor, modelele de selecție și de carieră, mobilitatea socială și inegalitatea șanselor de acces în străinătate, ponderea diverselor grupe

confesionale și etnice, rolul cultural și poziția acestor studioși în cadrul unei structuri sociale date etc. Doar în această manieră vom avea dimensiunea exactă a rosturilor universităților occidentale în formarea elitelor din spațiul românesc, a cât datorăm noi Europei și ea nouă, element indispensabil în înțelegerea atât de lăcuitatului sincronism ori protocronism românesc.

Pe de altă parte, acest gen de investigație ar permite mult mai bine atât studiile comparative cu mecanismele de formare a elitelor în alte spații central și sud-est continentale, cât și integrarea elitei naționale într-un context european. Pentru că, vrem-nu vrem, o atare manieră de analiză impune o dimensiune comparativă intrinsecă, învățământul superior avînd încă de la origini o componentă internațională: cunoașterea nu are frontiere iar studenții noștri s-au deplasat încă din evul mediu spre alte spații europene. Punerea în practică a mesajului lui Apáczai Csere János din *Summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei cauis*¹⁸, discurs rostit la 20 noiembrie 1656 în aula Colegiului Academic din Cluj, a trebuit să mai aștepte încă două secole și jumătate pentru a avea învățământ de rang înalt și pentru ca studioșii de aici "să nu mai fugă la Academii străine pentru a dobîndi titlul de magister și doctor". Iar din însemnările jurnalieră ale lui Vizaknai Bereczk György¹⁹, pentru a rămîne tot la acest splendid secol XVII transilvănean, deducem cîtă dorință și cîte eforturi erau necesare pentru a-ți continua studiile în străinătate și cît de eficient a fost acest lucru în diminuarea decalajelor față de alte state și la familiarizarea timpurie cu exigențele apusene. Cazul lui Misztótfalusi Kis Miklós, fiu de iobag transilvănean²⁰, este mai mult decît relevant, prin ceea ce a făcut aici la întoarcerea sa din Olanda și nu are nicicum echivalent în Moldova ori Țara Românească, chiar dacă și de aici au călătorit spre cealaltă Europă nume sonore, însă cu toții provenind din pătura superioară a societății²¹. Evident, este inutil a mai insista asupra românilor greco-catolici ce gravitau în jurul Blajului și care au profitat enorm în definirea conștiinței de sine prin contactul cu universitățile italiene. S-ar putea astfel explica, și din această perspectivă, diferențierile inter-regionale în evoluția culturală a spațiului românesc. Reținem însă că această tradiție a "călătoriilor de studii" n-a făcut decît să progreseze tot mai mult în sec.XIX, chiar dacă din a doua jumătate a veacului au apărut pe acest teritoriu trei centre universitare autohtone (în 1864 la București și Iași, în 1872 la Cluj).

S-ar pune totuși întrebarea, în mod firesc, care este rostul universităților naționale în formarea elitelor? O întregă bibliografie apologetică a căutat să fixeze locul instituțiilor noastre de învățământ superior, definindu-le mai puțin prin clientela pe care au atras-o, prin funcțiile ce le-au îndeplinit, prin piața și cererea socială, cît mai ales prin referința la cîteva tipuri ideal abstracte. Și nu e de mirare o atare viziune, de vreme ce majoritatea abordărilor au avut un caracter festivist, aniversativ, privilegiindu-se de regulă reconstrucțiile cronologice, evoluția diverselor facultăți și dinamica disciplinelor, multe de o acribie meritorie și care au devenit indispensabile pentru înțelegerea cadrului de formare și selecție a elitelor

intelectuale și profesionale. Iată de ce istoria universităților noastre apare ca una continuă, mereu evolutivă, cel mai adesea națională și triumfalistă. Or, încă de la debuturi, organizarea universității este mult mai fragilă decât în alte țări europene - chiar un soi de improvizație -, cu mult prea multe sincope și involuții, bîjbîind aproape mereu în aflarea identității proprii și a rosturilor reale, sau măcar în imitarea unor modele cît mai adecvate nouă. Nu întîmplător, Ioan Bogdan a fost trimis în Germania (1886) de ministrul instrucțiunii de atunci, D. A. Sturdza, pentru a studia organizarea învățămîntului secundar și superior, rezultatele fiind expuse apoi într-un voluminos *Raport*²². Și nu este singurul exemplu. L-am citat doar pe el întrucît de la sfîrșitul secolului trecut. I. Bogdan se va înscrie în pleiada reformato-rilor care au căutat să amelioreze din carențele organizării noastre universitare²³.

Evident, o sumă de circumstanțe ar putea explica această situație iar critica "formelor fără fond" pare să fi avut temeiuri bine argumentate. La fel cum se adeverește și rolul major jucat de puterea centrală în direcționarea și reformarea ansamblului. Este vorba tocmai de acea *putere* reprezentată de elitele naționale instruite în străinătate care, fără să se coboare prea mult la aspirațiile claselor de jos ale societății - creind uneori impresia de ruptură între diversele fracțiuni sociale -, au căutat să impună în acest spațiu ritmuri alerte de modernizare, structuri asemănătoare cu ale apusului european, arzînd etape și înălțînd edificii care nu întotdeauna aveau rațiuni profund umane și sociale. Simplist, acest lucru ar putea explica crizele structurale și recurente ale universității românești de pînă la prima conflagrație mondială, incapacitatea ei de a se adapta la timp și convenabil mutațiilor sociale și intelectuale, ceea ce a făcut ca tinerii studioși cu veleități elitiste să-și îndrepte mereu privirea spre Occident. Iată de ce așa-zisa "democratizare" a universității românești din a doua jumătate a secolului trecut este, în fapt, rezultatul atragerii unei largi categorii sociale inferioare nu din considerente privind egalizarea șanselor de acces la instrucția elevată, ci și pentru a asigura un public potențial. Pentru că cei cu dare de mîină au continuat să frecventeze și pe mai departe instituțiile similare din Apusul Europei.

De altfel, la 1889, într-o serie de articole publicate în "L'Indépendance Roumaine" și reunite apoi în volumul *Opinions sincères. La vie intellectuelle des Roumains en 1899*, Nicolae Iorga a făcut un aspru rechizitoriu învățămîntului universitar, apreciînd că acesta nicicum "nu-și îndeplinește înalta misiune"²⁴, asemeni așezămintelor occidentale. Îndeosebi facultățile de științe juridice și de litere excelau prin calitatea mediocră a profesorilor, în vreme ce studenții - viitori avocați, funcționari judiciari și administrativi, profesori secundari - proveneau din cea mai neinstruită categorie de bacalaureați. Peste tot domină însă imobilismul și lipsa oricărui progres științific, datorită relei "direcții generale a studiilor", tezele de licență fiind în cea mai mare parte "plagiate sau certificate naive de imbecilitate"²⁵. Iar toate aceste observații excesiv de critice și necruțătoare, aduse la cunoștința publicului român, erau scrise în... franțuzește, deși antistrăinismul său

se va manifesta violent la 13 martie 1906 în fața Teatrului Național din București - contra reprezentanților în limba franceză. Este ca și în cazul lui B. P. Hașdeu, care în corespondența sa cu savanții străini elogia enorm limba și cultura germană (încercînd să convingă de acest lucru și pe fiica sa Iulia, mare admiratoare a spiritualității franceze²⁶), dar care își concepea epistolele numai în franceză (inclusiv nemților și austriecilor).

Cît privește universitatea maghiară din Cluj, menită a pregăti elite într-un spațiu eterogen din punct de vedere etnic, confesional și cultural, aceasta a fost privită multă vreme de la înființare (1872) ca o instituție cu funcții minore, satisfăcînd doar exigențe de interes regional prin distribuirea diplomelor de bază. Abia de la cumpăna dintre secole ea a devenit de interes major, prin producția inflaționistă de diplome, mai ales în cadrul facultății de drept și științe de stat, și ca loc de concentrare a studenților mai puțin ambițioși, proveniți nu numai din elitele locale, dar și din regiuni mai îndepărtate ale Ungariei. Analiza transferului de studenți de la Universitatea din Budapesta la cea din Cluj, dar a căror localitate de rezidență nu justifică aceasta (fiind vorba, deci, de un transfer fortuit), și studiul comparativ al succeselor școlare (în învățămîntul secundar și superior) sînt doar două elemnte ce pot confirma afirmația de mai sus. De altfel, în epocă, István Apáthy (rector al universității clujene în 1902-1903) afirma în broșura sa *Despre nevoile Universității noastre și despre remedierea lor* (1912) că instituția devenise "o fabrică orientală de diplome pentru întreaga Ungarie": "Toți grandomanii neisprăviți, care nu-și pot obține prin muncă științifică un titlu universitar la Budapesta, se refugiază la Cluj unde, cu mijloace din cele mai curioase, ajung doctori în drept, în filosofie..." etc.²⁷. Iar acest fapt este lesne de surprins în statisticile universitare, la Cluj distribuindu-se de 2-3 ori mai multe diplome decît în metropolă: în 1905 - 837 la Cluj, 281 la Budapesta; în 1907 - 757 la Cluj, 340 la Budapesta²⁸, ceea ce a dus la o devalorizare a titlurilor și studiilor juridice, și nu numai, la o discreditare academică a acestei instituții transilvane.

Este unul din aspectele de care trebuie să ținem seama atunci cînd luăm în discuție locul universității clujene în formarea elitelor. Apoi, nu trebuie omis nici faptul că grupurile etnice și confesionale din Vechea Ungarie și îndeosebi din Transilvania și-au gestionat în mod diferit investiția școlară, în cadrul efortului lor de mobilitate socială. Iar lucrul acesta s-a derulat și în funcție de strategiile vizînd asimilarea sau menținerea identității culturale. Cu titlu de exemplu, invocăm cazurile evreilor și lutheranilor, care demonstrează indiscutabil faptul că reușita școlară în vechiul regim (1867-1914) era în strînsă relație cu apartenența confesională, cei menționați înregistrînd sistematic succese semnificative, mult mai bune comparativ cu membrii altor confesiuni²⁹. Sau constatarea că românii aveau deja filiere tradiționale, precum dreptul și teologia. De altfel, cazul românilor ardeleni ce au urmat o carieră universitară este, credem, revelator, contrazicînd opinia unor autori care s-au grăbit să afirme că la Universitatea din Cluj s-a practicat într-o

anumită măsură discriminarea etnică. În fapt, cei cu aspirații profesionale elevate au optat cu predilecție pentru filiera studiilor superioare în afara spațiului transilvan. Cercetările minuțioase întreprinse de Cornel Sigmirean, pentru teritoriul ungar, dovedesc în mod evident acest fapt. Apoi, chiar și numai simpla analiză cantitativă a românilor ardeleni susținuți cu stipendii de către Societatea "Transilvania" din București între 1868-1914 indică preferințe deloc de neglijat: doar 8 bursieri pentru Universitatea din Cluj, 7 pentru Budapesta, în vreme ce pentru Viena sînt 105 și cam tot atîția pentru Paris, Bruxelles, Berlin, Leipzig și Graz³⁰. Același mecanism a funcționat și în cadrul politicii fundațiilor eclesiastice transilvănene³¹. Iar aspectul este valabil pentru toți coregionali, indiferent de etnie și confesiune. Între 1879-1895 bunăoară, numai facultatea de medicină din Budapesta a proclamat aproximativ 300 de doctori originari din acest spațiu³², în vreme ce Universitatea de aici nu poate reclama o atare cifră.

Am reliefat pînă acum, suficient de sumar, îndeosebi imagini menite a pune mai curînd în umbră rosturile complexe ale universităților din spațiul românesc la formarea elitelor. Iar faptul își are menirea lui, pentru că în analiza acestui cîmp trebuie să avem în vedere nu numai construcțiile apologetice, ci - în primul rînd - temeinice anchete atît asupra disfuncționalităților, cît și a inovațiilor. Priveligiind ultima categorie oferim imagini ireale, triumfaliste, în vreme ce mecanismele subtile care au dus la transformările din interiorul acestui cîmp rămîn necunoscute, iar reformele și reorganizările succesive (chiar și cele din zilele noastre) capătă forme ideal-abstracte și fără legătură cu realitățile socio-istorice, ceea ce amplifică conflictele din interiorul sistemului și inapetența publicului studios. Așa s-a întîmplat că în anumite perioade s-au pus în practică inovații instituționale și intelectuale (și ele de sorginte străină) care să salveze prestigiul universităților noastre și să le alinieze exigențelor apusene. Nu s-a constatat însă că acestor momente de elan au urmat, în general, etape de stagnare și chiar de declin, mult prea evidente și durabile pentru a dinamiza sistemul în ansamblul său și pe termen lung. La fel cum, dacă există o tradiție intelectuală și universitară autohtonă, aceasta se datorează nu atît sistemului plin de contradicții și disfuncționalități, cît mai ales puternicei concurențe externe care a mai estompat din provincialismul nostru, mobilizînd capacități, stîmînd și alimentînd ambiții culturale incontestabile.

- 1 Înțelegem prin *Instituții academice* ansamblul stabilimentelor de învățămînt superior (universități și școli superioare) și al instituțiilor specializate de cercetare.
- 2 Al. Zub, *Rumänische Studierende an europäischen Universitäten*, în "Zeitschrift für Siebenbürgische Laudeskunde", Heidelberg, 2. (73). Jg., Heft 1/1979, p.21-40; D. Berindei, *Paris-Bucurest: Itinéraires roumains en 1848. Les Roumains à Paris avant 1848*, în vol. *1848. Révolutions et mutations au XIXe siècle*, Paris, 1990, p.39-54.
- 3 P. Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, 1898; E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, 3 vol., București, 1924-1926; L. Boia, *Sur la diffusion de la*

- culture européenne en Roumanie (XIXe siècle et debut du XXe siècle)*, în "Analele Universității București", istorie, 1985, p.51-70.
- 4 C. Rădulescu-Motru, *Mărturisiri*, ed. Valeriu și Sanda Râpeanu, București, 1990, p.38.
- 5 P. Poni, *Sorbona*, în "Însemnări ieșene", I, 1936, nr.10, p.491-492.
- 6 Titu Maiorescu și prima generație de maioreșcieni. *Corespondență*, ed. Z. Ornea, București, 1978, p.241.
- 7 P. Eliade, *Din arhivele Școalei de drept din Paris*, în "Viața nouă", I, 1905-1906; *Din arhivele Sorbonei*, în rev. cit., I, 1905-1906; *Din arhivele Sorbonei științifice*, în "Revista generală a învățământului", I, 1906, nr. 7.
- 8 M. Fotino, *Teze de doctorat susținute de români între 1907 și 1908 la Universitățile din Franța*, în "Convorbiri literare", 60, 1927, p.148-157; *Elevi români premiați la liceele din Paris*, în vol. *Omagiu lui Constantin Kirilescu*, București, 1937, p.536-539.
- 9 D. C. Amzăr, *Studenți români în străinătate. Date și interpretări statistice*, în "Cercetări literare", IV, 1941, p.215-240; V, 1943, p.21-39.
- 10 O. Păduraru, *Contribution à l'histoire des relations culturelles entre les pays allemande et la Roumanie*, în "Buletinul politehnicii din București", XIV, 1943, nr.3-4.
- 11 C. C. Angelescu, *Cei dintii români doctori în drept de la Paris*, în "Dreptul", 1928, nr.28, 29; *Studenți români în străinătate. Universitatea din Bruxelles*, în "Studii și cercetări istorice", XVIII, 1943, p.119-126.
- 12 Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, București, 1979; Szabó Miklos, Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai új korban 1521-1700*, Szeged, 1992.
- 13 C. Sigmirean, *Contribuții la studierea frecventării universităților europene de către tinerii români ardeleni în a doua jumătate a secolului XIX și în primele decenii al secolului XX*, în vol. *Interferențe istorice și culturale româno-europene*, ed. Gr. Ploeșteanu, Tg. Mureș, 1996, p.105-124; *Românii și învățământul superior din Transilvania și Ungaria în anii 1900-1918*, în vol. *Sabin Manuilă. Istorie și demografie*, ed. Sorina și Ioan Bolovan, Cluj, 1995, p.226-257.
- 14 N. Bocșan, *Contribuții la formarea elitelor economice românești*, în vol. *Itinerarii istoriografice*, ed. G. Bădărău, Iași, 1996, p.471-488.
- 15 S. Mândruț, *Studenți români din Transilvania la universitățile din Austro-Ungaria și Germania în anul 1897-1898*, în vol. *Cultură și societate în epoca modernă*, ed. N. Bocșan, N. Edroiu, A. Răduțiu, Cluj, 1990.
- 16 Szögi László, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén. I. 1790-1850*, Budapest/Szeged, 1994.
- 17 J. Andritsch, *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586-1782)*, Graz, 1965.
- 18 Apáczai Csere János, *Válogatott munkái*, II, ed. Szigeti József, București, 1965, p.82-115.
- 19 *Kolozsvári emlékirók, 1603-1720*, ed. Bálint József, Pataki József, București, 1990, p.223-256.
- 20 Szij Rezső, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Budapest, 1943.
- 21 Al. Zub, *art. cit.*
- 22 I. Bogdan, *Raport asupra școalelor secundare din Germania*, București, 1886.
- 23 Cf. C. N. Velichi, *Ioan Bogdan și reorganizarea Facultății de litere și filosofie din București*, în "Romanoslavica", XV, 1967, p.219-236.
- 24 N. Iorga, *Opinions sincères. La vie intellectuelle des roumains en 1899*, București, 1899, p.32.
- 25 *Ibidem*, p.53.
- 26 *Corespondența B. P. Hașdeu - Iulia Hașdeu*, ed. P. Cornea și R. Sorescu, București, 1976, p.143.
- 27 Apud O. Ghibu, *La a douăzecea aniversare a Universității Daciei Superioare*, Cluj, 1939, p.22.

- 28 A. Ladányi, *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*, Budapest, 1969, p.74.
- 29 Cf. V. Karady, *Juifs et luthériens dans le système scolaire hongrois*, în "Actes de la Recherche en Science Sociales", 69/1987, p.67-85.
- 30 V. Curticăpeanu, *Societatea "Transilvania" din București pentru sprijinirea studenților și elevilor meseriași români din austro-Ungaria*, în "Studii. Revista de istorie", 19, 1966, nr.1, p.93-113.
- 31 C. Sigmirean, *Eglise et école. Le rôle des fondations ecclésiastiques dans la formation de l'élite intellectuelle roumaine à l'époque moderne*, în vol. *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. Maria Crăciun și Ovidiu Ghitta, Cluj, 1995, p.302-209.
- 32 Bremzay Géza, *Lista transilvănenilor, bănățenilor, bucovinenilor, moldovenilor, muntenilor, macedonenilor promovați doctori la Facultatea de medicină din Tîrnavia și Budapesta de la înființarea ei și pînă la 1894-95*, Cluj, 1938.

"Orice concept, orice teorie sociologică, posedă, dincolo de influența gîndirii și actelor umane, o forță ideologică".

T. B. Bottomore, *Elites and Society*, 1964